

ה ר ב ד " ר י ה ו ד ה ז ו ל ד נ

סדרי קדימות במתן צדקה בזמננו

- הקדמה
- סדרי קדימות בצדקה ובהלוואה: שכניו ועניי ביתו; עניי העיר
- אומדן דעת - כוונת הנותן כשלא אמר דברים ברורים
- עניי העיר ועניי עיר אחרת - מחויבות אישית ומחויבות ציבורית
- סיכום

הקדמה

סדרי הקדימות בקבלת צדקה הם: עניים בני משפחה, עניים בני הבית, עניי העיר ועניי עיר אחרת. מי נכלל בהגדרה 'עניים בני הבית' ובהגדרה 'עניים בני העיר'? לשאלות אלו יש השלכות ברורות במציאות זמננו. נדגים זאת בשני מצבים: רווחה ולימוד תורה.

א. אדם מעוניין לתרום לעמותת רווחה, העוסקת בסיוע לנצרכים בכל הארץ, על-פי אמות-מידה ברורות וקבועות, וזאת במטרה שהללו ייחלצו ממצבם ויתנהלו כלכלית בכוחות עצמם. משרדי העמותה נמצאים בעיר שאינה עיר מגוריו של התורם, והם נדדו בערים שונות, מטעמי נוחות. בעירו של התורם יש עמותות רווחה אחרות, שמסייעות לנצרכים בני אותה העיר. הן מספקות סלי מזון לקראת שבתות וחגים, דואגות למצוא פתרונות לבעיות כלכליות של עניי העיר, ועוד, אבל אין הן מנסות להוליך את הנזקקים לקראת עצמאות כלכלית. התורם מעדיף את דרכה של העמותה הארצית.

ב. אדם מעוניין לתרום לשיבה, הנמצאת בעיר שאינו גר בה, מפני שהוא רואה חשיבות בחיזוק השיבה בשל דרכה החינוכית והלימודית. בעירו, ואף בסמוך לביתו, יש שיבה אחרת, שאין לו קשר מיוחד אליה: הוא איננו מכיר בה איש ואינו מזדהה עם דרכה החינוכית והלימודית, הגם שהוא שמח בקיום שיבה במקום מגוריו. יש

להוסיף עוד, שהתלמידים בשתי הישיבות הללו אינם תושבי הערים שהישיבות נמצאות בהן, אלא באים מכל הארץ ללמוד שם.

כיצד לנהוג במצבים אלו? לתת לקרובים מבחינה חברתית, שאינם בני העיר - בהנחה שהם יוגדרו כעניים בני הבית - או בכל זאת לעניי העיר? האם גם במצבים אלו, "עניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת", ושמה אינם כן? ומדוע?

הדיון להלן הוא על בסיס ההנחה, שצרכי העניים בערים השונות שווים. לא נעסוק בשאלת סדרי קדימויות כאשר הצרכים שונים (מזון וביגוד למול רפואה, או למול החזקת לומדי תורה).

סדרי קדימות בצדקה ובהלוואה

בפסוקים העוסקים במצוות צדקה (דברים טו, ז-ח, יא) נאמר:

כי יהיה בך אביון מאחד אחיך בארץ אשר ה' אלהיך נתן לך לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ידך מאחיך האביון. כי פתח תפתח את ידך לווה עבט תעביטנו די מחסרו אשר יחסר לו. ... כי לא יחדל אביון מקרב הארץ על כן אנכי מצוך לאמר פתח תפתח את ידך לאחיך לענייך ולאביונך בארץך.

אם אדם יכול לתת צדקה גם לעניים שבמעגל הקרוב אליו וגם לעניים במעגל רחוק יותר, הרי זה טוב וראוי. כך נאמר בגמרא בבבא מציעא (לא ע"ב):

"פתח תפתח" אין לי אלא לעניי עירך, לעניי עיר אחרת מניין? תלמוד לומר: "פתח תפתח" מכל מקום.

אך אם אין באפשרותו לתת לכולם, יש צורך לקבוע סדרי קדימות. כך נדרש על הפסוקים הללו במדרש ההלכה בספרי (דברים, ראה, פיסקה קטז):

"כי יהיה בך" - ולא באחרים. "אביון" - תאב תאב קודם. "אחיך" - זה אחיך מאביך. כשהוא אומר: "מאחד אחיך" - מלמד שאחיך מאביך קודם לאחיך מאמך. "באחד שעריך" - יושבי עירך קודמים ליושבי עיר אחרת.

סדר הקדימויות הוא למי שזקוק יותר, ובין הקרובים - אח מאב קודם לאח מאם, ואח מאם קודם לעניי העיר, ועניי אותה העיר קודמים לעניי עיר אחרת. לא ברור ממדרש ההלכה מה היא רמת החיוב להקדים: המלצה, חובה מדרבנן, או אולי חובה מדאורייתא. באופן פשוט ניתן לומר, שזו המלצה, או קריאת כיוון, של חכמים שביקשו לעשות סדר

סדרי קדימות במתן צדקה בזמננו

והדרגה בחלוקת הצדקה, על יסוד היגיון די ברור - נטילת אחריות לסייע למעגל הקרוב ואחר-כך - למעגלים רחוקים יותר.

במדרש אליהו רבה (איש שלום), פרשה כה, מפורט עוד:

”הלוא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית כי תראה ערום וכיסיתו ומבשרך לא תתעלם” (ישעיהו נח, ז). כאיזה צד? יש לו לאדם, מזונות הרבה בתוך ביתו, ובקש לעשות מהן צדקה כדי שיפרנס אחרים, כאיזה צד יעשה? יפרנס את אביו ואת אמו תחילה, ואם הותיר יפרנס את אחיו ואת אחותו, ואם הותיר יפרנס את בני ביתו, ואם הותיר יפרנס את בני משפחתו, ואם הותיר יפרנס את בני שכונתו, ואם הותיר יפרנס את בני מבו, מיכן ואילך ירבה צדקה בישראל.¹

סדר קדימויות דומה נמצא גם בהלוואה. הלוואה לאדם עני היא המעלה הראשונה במצוות צדקה.² על הפסוק: ”אם כסף תלווה את עמי את העני עמך” (שמות כב, כד) נדרש במכילתא דרבי ישמעאל (משפטים - מסכתא דכספא, פרשה יט):

”את עמי”: ישראל וגוי עומדין לפניך ללוות - עמי קודם.

עני ועשיר - עני קודם.

ענייך ועניי עירך - ענייך קודמין לעניי עירך.

עניי עירך ועניי עיר אחרת - עניי עירך קודמין, שנאמר: ”את העני עמך”.

מהמדרש נלמד, שיש להקדים יהודי לגוי, ובתוך עם ישראל הקדימות היא: עני לפני עשיר, ומקרב העניים יש להקדים ולהלוות לקרובים, ל”ענייך” - בני המשפחה ואנשים קרובים מאד, ואחר-כך לאנשי העיר, ואחריהם לעניים ממקומות אחרים. ברייתא זו הובאה בידי רב יוסף בגמרא (בבא מציעא עא ע”א), ושם פירש רש”י:

1 במדרשים הללו הובא במפורט מדרג הקדימויות בתוך המשפחה, אך אנו לא נעסוק בזה. נציין לדבריו ספר חסידים, סימן קנה, שהאריך בחומרה שבמתן צדקה לאחרים אגב התעלמות ממצוקת בני משפחתו של התורם, ראה שם גם בסימן שכד, ובסימן תקל. עוד על סדרי הקדימות במסגרת המשפחה ראה: הרב: הרב אליעזר ולדינברג, שו”ת ציץ אליעזר, חלק ז, סימן לח; הרב חיים קנייבסקי דרך אמונה על משנה תורה, מתנות עניים, פרק ז, הלכה יג; הרב אברהם אבידן אהבת צדקה (התשס”ח), עמ’ שה-שיא.
2 משנה תורה, מתנות עניים, פרק י, הלכה ז; טור ושולחן ערוך, חושן משפט, סימן צז, סעיף א.

עניין ועניי עירך - עניים שהם קרובין, וממשפחתך.

עניין קודמין - דכתיב "עמך", הקרובין לך.

עניי עירך קודמין לעניי עיר אחרת - דהנך הוו "עמך" טפי.³

בדברינו להלן נתמקד במדרג הקדימויות מחוץ למעגל המשפחה: עניי ביתו ועניי העיר.

שכניו ועניי ביתו

הרמב"ם (שם, פרק ז, הלכה יג) פסק את סדר הקדימויות בצדקה:

עני שהוא קרובו קודם לכל אדם. עניי ביתו קודמין לעניי עירו. עניי עירו קודמין

לעניי עיר אחרת שנאמר: "לאחיך לענייך ולאביונך בארצך" (דברים טו, יא).

כך פסק הטור (יורה דעה, סימן רנא) ופירט יותר:

וכן הנותן מתנות לאביו ולאמו והן צריכין להן הרי זה בכלל צדקה, ולא עוד אלא

שצריך להקדימם לאחרים. ואפילו אינו בנו ולא אביו ולא קרובו, צריך להקדימו

לכל אדם. ועניי ביתו קודמין לעניי עירו, ועניי עירו קודמין לעניי עיר אחרת.

הרמב"ם והטור דירגו בין עניים שהם קרובי משפחה לעניים שהם בני הבית. אלו

האחרונים רגילים לבוא לבית התורם ולקבל ממנו צדקה. לא כתוב שהם גרים בשכנות

אליו ולא נאמר שהם גרים באותה העיר. בעניים בני בית אפשר לראות סוג של שכנים

- אמנם לא בבחינת קירבת מגוריהם לביתו של התורם - והם קודמים אפילו לקרובי

משפחה. כך כתב ר' אהרן ב"ר יעקב הכהן מנרבונה (אורחות חיים, דין צדקה, אות א):

ענייך ועניי עירך, ענייך קודמין. עניי עירך ועניי עיר אחרת עניי עירך קודמין.

וה"ה לענין צדקה. וכתב רבינו מאיר ז"ל דשכן אף על פי שאינו קרובו, הרי הוא

קודם לקרוב שאינו שכן. וכתבי: "טוב שכן קרוב מאח רחוק" (משלי כז, י) והוא

דרחים ליה.

מדובר בשכן "דרחים ליה" - שנותן הצדקה אוהבו, ויש ביניהם קשר חברתי (כפי שאמור

בעני בן בית) - ולא בשכן סתם, שגר בסמיכות אליו (והוא מ"בני שכונתו", כלשון אליהו

רבה, איש שלום, פרשה כה). אכן, "שכן דרחים ליה" נחשב כעני בן בית.

העדפת שכן, ככלל, על פני קרוב נלמדת מדברי הגמרא (בבא מציעא קח ע"ב, וכן

כתובות פה ע"ב), שדנה באדם הרוצה למכור שדה ואין בן-מיצר שרוצה לקנות, אך יש

3 כך פסק הטור בחושן משפט, סימן צז, וכן השולחן ערוך, שם, סעיף א. הרמב"ם לא הביא זאת להלכה, ועסקו בכך אחרונים. ראה למשל מנחת חינוך, מצוה סו.

סדרי קדימות במתן צדקה בזמננו

שניים אחרים שמתעניינים: "איבעיא להו: שכן וקרוב מאי? - תא שמע 'טוב שכן קרוב מאח רחוק'". הרא"ש (כתובות, פרק ט, סימן ט) הסביר איזה שכן קודם לקרוב משפחה:

והא דאמרינן שכן קודם, לא בעי למימר שכינו הדר אצלו, דכמה אנשים דרים זה אצל זה ואין להן שייכות יחד. אלא שכן היינו שהוא חבירו ורגיל אצלו תמיד משאו במתן, על זה אמר הפסוק: "טוב שכן קרוב מאח רחוק".⁴

נראה, שלזאת התכוון האורחות חיים בדבריו על השכן, שהתורם "רחים ליה". בשולחן ערוך (יורה דעה, סימן רנא, סעיף ג) פסק גם כן כדברי הטור, והרמ"א (שם) ביאר ופירט עוד:

פרנסת עצמו קודמת לכל אדם, ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו ואח"כ יקדים פרנסת אביו ואמו, אם הם עניים, והם קודמים לפרנסת בניו. ואחר כך בניו, והם קודמים לאחיו, והם קודמים לשאר קרובים, והקרובים קודמים לשכניו, ושכניו לאנשי עירו, ואנשי עירו לעיר אחרת (הכל בטור).

את דברי הרמ"א על השכנים נפרש כדברי האורחות חיים - עניים שיש לנוותן קשר איתם, ולא שכנים מתוך קירבת מגורים פיזית.⁵ "שכניו", או "עניי ביתו", עשויים אפוא להיות עניים, שיש להם קשר כלשהו עם הנותן ושלנותן יש עניין בהם - אידיאלוגי, רוחני, או חברתי. לנוותן מסוים יש עניין לתרום לעמותה מסוימת, שעוסקת ברווחה ובצדקה; לאחר יש עניין לתרום לבית חולים מסוים ולענייני בריאות אלו ואחרים; לשלישי עניין במוסד תורני מסוים, וכן הלאה. כל אלו נכללים בהגדרה "שכנים", או "עניי ביתו", אפילו אינם שוכנים בעירו של התורם, כפי הדוגמאות שהבאנו בהקדמה.

הרב חיים קנייבסקי (דרך אמונה, מתנות עניים, פרק ז, הלכה יג) פירט בהרחבה את סדרי הקדימות במתן צדקה על-פי דברי הרמב"ם ודן בשאלת הגדרתם של עניי ביתו:

4 כך פסק הרמ"א להלכה בחושן משפט, סימן קעה, סעיף ג, והטור, חושן משפט, סימן רנג, וכן הרמ"א שם, סעיף כט. הרב אברהם דנציג, חכמת אדם, שער משפטי צדק, כלל קמה, סעיף א, כתב: "כמדומה לי שראיתי בספר קדמון ואיני זוכר דשכן רצה לומר מי שרגיל עמו ולא מי שדר בשכונת ביתו".

5 הרב שמואל הלוי וואזנר (שו"ת שבט הלוי, חלק ה, סימן קלה, אות ד) ציין לדברי בעל ההפלאה, שכתב: "דעניי ביתו היינו בניו ובנותיו הסמוכים על שולחנו עדיפי מכולם". אי לאו דפה קדוש אמר דבר זה הוא דוחק עצום בסדור הטור והשו"ע דאם כן הוי ליה להזכירו ברישא לפני הקרובים כיון דעדיפי מכולם כנ"ל, מה שאין כן סדור הלשון משמע כנ"ל בעניי דעניי בני ביתו היינו עניים דעלמא כמו עניי עירו אלא דקודמים להם כיון דסמוכים ומקורבים לו עוד יותר מעניי עירו. ושוב ראיתי שכדברינו כמעט מפורש בלשון רמ"א כאן שחזר עוד פעם על סדר הקדימות וכתב: 'הקרובים קודמים לשכניו ושכניו לאנשי עירו, ושכניו היינו עניי ביתו או שכניו הקרובים לו במקום, דלהפלאה הוי ליה לרמ"א להזכיר מעלת בניו ובנותיו הסמוכים על שולחנו, וד"ק".

עניי ביתו. היינו שכניו קודמין לעניי עיר האחרים. וי"א דשכניו נקרא אם הוא רגיל אצלו ולא מי שדר בשכונת ביתו, ויש חולקין [חכמת אדם כלל קמה, א]. ועניי שכונתו (דהיינו ג' בתים נקרא שכונה) קודמין לעניי מבוי שלו, ועניי מבוי שלו קודמין לעניי שאר העיר [הגר"א יו"ד שם].

במונחים 'מבוי' ו'עיר' אפשר לראות 'קהילה', ולפיכך יש להתאים את הקביעה, שעניי מבוי של התורם קודמים לעניי מבוי אחר, במקום שיש קשר חברתי ממשי עם הגרים באותו אזור או באותו בניין. עניי המבוי, או השכונה הקרובה, נמצאים במעמד מקביל לזה של עניי העיר: אלו הם עניי הקהילה. לכן ההלכה, שלפיה עניי המבוי שלך - דהיינו, כפי שביארנו, עניי העיר = הקהילה שלך - קודמים לעניי מבוי אחר (דהיינו עיר = קהילה אחרת), באה לומר, שבני קהילה מקיימים מחויבות אישית וחברתית גדולה זה לזה, ומתוך כך עליהם לסייע לנזקקים ולנצרכים שבתוך הקהילה. אך את דברי החכמת אדם, שציין הר"ח קנייבסקי - "דשכניו נקרא אם הוא רגיל אצלו ולא מי שדר בשכונת ביתו" - יש לפרש כפי שהצענו לעיל, דהיינו, "שכניו" בהקשר זה אינם חברי קהילתו של התורם, אלא הם עניי ביתו, זאת, על-פי העיקרון, שקרבה אל התורם בעניין חברתי ורוחני עדיפה - מבחינת קבלת צדקה - על קרבה גיאוגרפית לתורם.

עניי העיר

כשאין לתורם קשר ממשי עם עניים הגרים בקרבתו אין להגדירם כעניי ביתו. העובדה, שאנשים גרים בסמיכות זה לזה אינה מספיקה לעדיפות בקבלת צדקה. אנשים גרים זה לצד זה באופן מקרי, עוברים דירות ומשנים את מקום מגוריהם, ואם אינם מכירים זה את זה ולא נוצר קשר חברי ביניהם, אזי העובדה הזמנית, שהם גרים זה לצד זה, אינה מעלה את קדימותם לצורך צדקה. על-כן הם נכללים בהגדרה "עניי העיר" ועדיפותם פחותה מזו של "עניי ביתו". אולם עדיין יש לשאול על טיב הקשר שבין הנותן לבין העניים הגרים בעירו. האם המגורים של העשיר ושל העני באותה העיר הם שמגדירים את הזיקה שבניהם, על אף שאין ביניהם קשר חברתי, או כל קשר אחר?

כפי שהסברנו נראה, שהמושג 'עיר' בהלכות שנדונו לעיל מתייחס לקבוצת אנשים המתנהלת כקהילה. בין החברים בקהילה יש קשרים ומחויבויות הדדיות ובכללן תמיכה הדדית בעת מצוקה כלכלית. עיר כפי שהיא כיום, דהיינו רשות מקומית המוגדרת כ'עירייה' (כך בישראל, למשל), יכולה לשמש ולתפקד גם כן כקהילה, אבל בדרך כלל אין זה המצב. בערים גדולות יש קבוצות שמתנהלות כקהילות, המורכבות מחברים המתפללים יחד באותו בית כנסת, או מגרעין חברתי, ואולי אף מדיירים של שכונה.

העניים שבהן ייחשבו כעניי העיר. כך כתב בשיירי כנסת הגדולה (יורה דעה, סימן רנא, הגהות טור, אות ג):

בעיר שהם נחלקים חבורות חבורות וקהילות וקהילות, הוי ליה כל עניי קהילה וקהילה כעניי עיר אחרת.⁶

אכן, בדרך כלל, ככל שהעיר גדולה כך פוחת הקשר הממשי בין קהילה לקהילה, בין שכונה לשכונה, ובין חברי הקהילות ודיירי השכונות לבין תושבי העיר, שאינם משתייכים לשום קהילה. כשאינן קשר בין אנשים, ההשתייכות המוניציפאלית של הזולת, על-פי מרשם האוכלוסין, אינה מעלה ואינה מורידה כלום. קורה, שצד אחד של רחוב שייך מבחינה מוניציפאלית לעיר פלוגית וצד אחר של הרחוב שייך מבחינה מוניציפאלית לעיר אחרת. סביר להניח, שיש קשרים חברתיים בין דיירים הגרים זה מול זה, על אף שכל אחד מהם רשום במרשם האוכלוסין כגר בעיר אחרת והוא משלם מיסים לעירייה אחרת. סביר להניח, שאדם ירצה לעזור ולסייע לשכנו ממול, שאמנם מתגורר בעיר אחרת מבחינה מוניציפאלית, ולא לאדם בעירו שלו, שאינו מוכר לו כלל. הגדרת עיר מבחינת מוניציפאלית היא החלטה של משרד הפנים, בהתאם לשיקולים כגון תקציב. אין זה מתקבל על הדעת, שקביעות פורמאליות ופוליטיות, המגדירות 'עיר', תחייבנה להקדים ולתת צדקה לעניים, הגרים באותה מסגרת מוניציפאלית, לפני נתינה לעניים הגרים בעיר אחרת. אדם מעוניין בדרך כלל לתת ולסייע לגופים שקרובים לליבו. ופעמים רבות, העניים המקומיים והגופים המקומיים קרובים פחות לליבו.

גם הנזקקים אינם מצפים, במקרים רבים, שבני עירם, או בני שכונתם, יפתרו את מצוקותיהם. כיום, רבים מן הנמצאים במצוקה כלכלית, וכן גופים, או מוסדות, שנזקקים לתרומות ולסיוע כלכלי, מבקשים תמיכה ועזרה במקומות רבים בארץ ואף בעולם, ואינם נדרשים לשכניהם, הגרים איתם באותו רחוב, או אף באותה שכונה ובאותה עיר. בתי חולים, מוסדות אקדמאיים, ישיבות ועוד, מבססים את תקציביהם על תרומות

6 כנסת הגדולה, יורה דעה, סימן רנא, הגהות טור, אות ב, כתב, שאם יש שני בתי כנסת בעיר יחלקו בשווה לאנשי העיר. אמנם כן, אך אם מתפללי בית הכנסת מתפקדים גם כקהילה ולא רק כבית הכנסת לתפילה, יש לעניי הקהילה מעמד של עניי העיר. הרב אבידן, לעיל בה"ש 1, בעמ' שכד, ציין לדברי כנסת הגדולה הללו וכתב, "ונראה שקהילות נחשבות כנפרדות, רק כאשר הן חלוקות במנהגיהן או שמתפללות בנוסח שונה". נראה, שאין כל בסיס לכך. קהילה אינה מוגדרת על-פי נוסח התפילה הנהוג בקרב חבריה, אלא על-פי קשר חברתי פעיל ביניהם. יש קהילות ובהן בתי כנסת, שבכל אחד מהם מתפלל כל אדם בנוסח שלו, וכך גם החזנים. לחילופין, היכן שקבוצת משפחות גדולה מאוד מנהלת אורחות חיים של קהילה, או ביישוב קהילתי גדול, יש כמה בתי כנסת לפי נוסחים ועדות שונות, לנוחיות כל החברים, מאחר שממילא אי אפשר שהכול יתפללו בבית כנסת אחד. בשני המצבים הללו, הקהילה מתפקדת גם בענייני צדקה חרף השוני במנהגים ובנוסחי התפילה של חבריה.

נדיבות מחוץ לארץ. אנשים רבים מטעמים עובדים קשה כדי להתרים עשירים באופן פרטי, בערבי התרמה ("דינרים") ועוד כהנה וכהנה. איש לא יעלה בדעתו, שהתורמים לא יתנו משום שעניי עירם קודמים. התרומות הללו מבוקשות וניתנות בשל הקרבה החברתית, או האידיאולוגית, של התורמים למוסדות.⁷

עובדה זו משנה את הגדרת המושג "עניי העיר". על כך כתב הרב אשר וייס (מנחת אשר, דברים, סימן כא, עמ' קנא):

והנה אף שנתנו הפוסקים דיני קדימה בצדקה, יש להתבונן במצב המציאות לפי המקום והזמן. דהנה ברור לענ"ד דאף שאמרו חז"ל עניי עירך קודמין, אין זה אלא בימיהם, שבני העיר הם שדאגו לעניי עירם ואין זולתם מי שידאג להם. אבל בזמננו בעידן התחבורה והתקשורת ההמונית אם עני נוסע ברחבי העולם לאסוף תרומות או אם ועדות רבנים וגופי צדקה אוספים למענו בפרסום גדול החוצה גבולות ומרחקים, שוב אין הוא בכלל עניי עירך.

המסגרת העירונית המוניציפאלית אינה מגבילה את התורמים ולא את העניים. התורמים נותנים גם לנזקקים ולנצרכים, שנמצאים במקומות מרוחקים, אך קרובים לליבותיהם, וגם העניים ושלוחי מוסדות ציבור מבקשים סיוע ופתרון למצוקותיהם בכל מקום אפשרי.

בשמו של הרב שמואל וואזנר מובא בספר באורח צדקה:⁸

תושבי עירו מוגדרים גם המרוחקים ממנו, אף שיש היום בתי מדרשות [=קהילות, חסידיות] שכל אחד מקדים עניו, ואם נשאר לו כסף אז שאר אנשי עירו לגביהם הם כמו אנשי עיר אחרת, מ"מ מסתבר שבכל אופן יקדים אנשי עירו.

אמנם הוא הסביר, ש"אנשי עירו" משמע אנשי קהילתו - בית המדרש, או החסידות, שהוא קשור אליה - ואף הגדיר את האחרים, שהם בני אותה העיר מבחינה מוניציפאלית, כבני עיר אחרת מבחינת הלכות צדקה; ובכל זאת הורה להקדים את תושבי העיר. אכן, "אם נשאר כסף" לתורם אחרי שנתן צדקה לבני קהילתו, ראוי שיתרום לבני עירו, שהם קרובים אליו יותר מאנשי ערים אחרות, אך כאמור, כיום, במה שנוגע לתמיכה בנזקקים, המסגרת המוניציפאלית אינה מהותית.

7 תרומות מחו"ל למען עניים, או מוסדות, בארץ ישראל, הוא על-פי ההלכה, שעניי ארץ ישראל קודמים לעניי חוץ לארץ, כאמור בספרי, דברים, ראה, פיסקה קטז, ונפסק להלכה בטור ובשולחן ערוך, יורה דעה, סימן רנא, סעיף ג. אך לא נעסוק בהגדרה זו כאן.

8 הרב יחזקאל פיינהנדרלר באורח צדקה (התשס"ו), עמ' שנד.

אומדן דעת - הערכת כוונת הנותן כשלא אמר דברים ברורים

על סדרי הקדימות בהתאם לקרבה של הנותן למקבלים ניתן ללמוד גם מהלכה אחרת, העוסקת בענייני צדקה. נאמר בתוספתא (בבא קמא יא, ג):

האומר תנו מאתים דינר לבית הכנסת, תנו ספר תורה לבית הכנסת - יינתנו לבית הכנסת הרגיל בו. ואם היו שנים והיה רגיל בשתיהן - יתנו לשניהן.

האומר תנו מאתים דינר לעניים - ינתנו לעניי אותה העיר. ר' אחא אומר: לעניי כל ישראל.

האומר תנו שדה פלוני לעניים - לקט שכחה ופיאה לעניי אותה העיר. לעניי עיר פלונית - לקט שכחה ופיאה לעניי עיר אחרת.

תוספתא זו דנה באדם, שציווה לפני פטירתו לתת צדקה לבית כנסת, או לעניים, אך לא פרט לאיזה בית כנסת, או לאלו עניים. לפי תנא קמא, יש לתת את הכסף לעניי העיר, ולדברי ר' אחא, יש לתת את הכסף לעניי כל ישראל. המחלוקת היא בהערכת דעתו של הנפטר. דברי תנא קמא עומדים על ההנחה, כי הנפטר רצה לקיים את הכתוב במדרש ההלכה, שעניי העיר קודמים, ואילו לפי ר' אחא, ייתכן שהנפטר לא רצה לפעול לפי העיקרון, שעניי העיר קודמים, שהרי גם בחייו הייתה לו זכות לתת צדקה למי שהיה מעוניין.⁹

הרמב"ם (משנה תורה, מתנות עניים, פרק ז, הלכה טו) פסק להלכה כדברי תנא קמא:

האומר תנו מאתים דינר לבית הכנסת או תנו ספר תורה לבית הכנסת יתנו לבית הכנסת שהוא רגיל בו, ואם היה רגיל בשנים יתנו לשניהן. האומר תנו מאתים דינרין לעניים יתנו לעניי אותה העיר.¹⁰

הרדב"ז (שם) פירש, שעל-פי הרמב"ם כך יש לנהוג, ואפילו אם יש לנפטר קרובים עניים, נותנים לעניי העיר, אך ציין שיש חולקים. אכן, רבינו ירוחם (מישרים, נתיב כד, חלק א) הביא את התוספתא הזו כך:

תנו מאתים זוז או ספר תורה לבית הכנסת נותנין אותו לבית הכנסת הרגיל בו ואם רגיל בשתיהן ינתנו לשניהם. תנו מאתים זוז לעניים, ינתן לעניי אותה

9 ראה שו"ת דברי מלכיאלי, חלק א, סימן נט.

10 הרי"ף, בבא בתרא כז ע"ב מדפי הרי"ף, פסק כמו תנא קמא. ראה עוד: שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, חלק ד (דפוס פראג), סימן תק; שו"ת אבקות רוכל, סימן קכב; שו"ת מהרש"ם, יורה דעה, סימן קנח וסימן קסב.

העיר, ואם יש לו קרובים עניים ינתנו להם, ואם אין בעיר עניים ינתנו לעניי עיר הקרובה.

לדבריו, הדיון בתוספתא הוא בנפטר שלא היו לו עניים קרובים, אך אם היו לו, ההנחה היא שציווה ליתן לאותם עניים קרובים. המרדכי עסק בהרחבה, בכמה מקומות, בשאלה כיצד לאמוד דעתו של אדם שהוריש כסף לצדקה. כך כתב (בבא בתרא, רמז תצג):

מעשה באדם שנתן מקצת נכסיו לצדקה בעת מותו. לימים ירדו קרוביו מנכסיהם וגדולי ביתו היו אומרים שיש ליתן אותה צדקה לקרוביו שירדו מנכסיהם. דתניא פ' יש נוחלין (בבא בתרא קלב ע"א) הרי שהלך בנו למדינת הים ושמע שמת בנו ועמד וכתב כל נכסיו לאחרים ואחר כך בא בנו, מתנתו מתנה. ר' שמעון בן מנסיא אומר אין מתנתו מתנה בידוע שאילו ידע שבנו קיים לא היה כותב לאחרים. ואמר רב נחמן הלכה כר' שמעון בן מנסיא דאזלינן בתר אומדנא. אלמא דהכי הלכתא הכא נמי אמדינן דעתיה שאילו ידע שירדו קרוביו מנכסיהם לא היה מניח קרוביו ונותן לאחרים הלכך יהבינן לקרוביו.

המרדכי ציין, כי יש שחלקו עליו, וסיים שיש להעריך בכל מקרה מה הייתה דעת המוריש, ולנהוג בהתאם.¹¹

הרב יצחק בן שמואל אדרבי, בשו"ת דברי ריבות (סימן עב), פסק הלכה למעשה כשדן במקרה ובו גבאי צדקה פירשו כוונת נפטר לתת צדקה לעניי העיר, ואחי הנפטר טען שכוונת הנפטר הייתה לתת לעניים הקרובים:

תשובה: נראה לעניות דעתי שצדק ראובן בכל טענותיו אם הוא אמת שבשעת פטירת שמעון אחיו היו כבר במשפחתו היתומות העניות. והטעם דהלכתא פסיקתא היא דאמדינן דעת הנותן ואנן סהדי שאינו מניח קרוביו ונותן לאחרים.

בתשובה זו ברור, שהעניים שבנדון הם קרובי משפחה של הנפטר, עם זאת שהקרובים הללו אינם גרים בעירו. הדברי ריבות התבסס על דברי המרדכי, שהובאו לעיל.

הרב משה סופר, בשו"ת חתם סופר (חושן משפט, סימן קכז), נשאל על עשיר, שציווה לפני פטירתו סכום כסף גבוה "לעניים קרובי הדירים בק"ק פלוני". השאלה הייתה לגבי ההגדרה של "קרובים": אם הכוונה רק לקרובים שהם פסולי עדות, הרי מעטים מאוד ייחזקו מהכסף ואין זה מן ההיגיון שהנפטר התכוון לכך. החתם סופר השיב, שגם לדעתו יש להעריך שכוונת הנפטר הייתה לתת צדקה לכל קרוביו - גם בדרגות רחוקות - הגרים

11 ראה עוד בהמשך דברי המרדכי שם, וברמזים תצז ותרנט, וכן במרדכי, מגילה, רמז תתכה.

סדרי קדימות במתן צדקה בזמננו

בעיר שצ'יין.¹² מאחר שהנפטר הוריח מכספו לקרובי משפחה בדרגה רחוקה ניתן להניח, שאילו ציווה לתת לעניים קרובים לו, שאינם בני משפחתו, היו ממלאים אחר צוואתו.

כך ניתן ללמוד גם מדברי הרב שמואל די מודינא (שו"ת מהרשד"ם, יורה דעה, סימן קסב), שדן באדם שנפטר בפיררה (Ferrara, עיר בצפון איטליה) והוא "צוה לתת מנכסיו לכפרת נפשו שלש מאות פרחים בכל שנה ושנה כל ימי עולם להשיא יתומות ולעניים מרודים וצנועים" על-פי רצון אשתו ויורשיו כל ימי עולם, וכן הם עשו. לימים עברו האלמנה והיורשים לגור בוונציה, ואנשי קהילת פיררה בקשו לעכב את רכוש האלמנה והיורשים כדי להבטיח, שהעניים בני קהילתם יקבלו בכל שנה את סכום הכסף שניתן להם.

הרב שמואל די מודינא השיב, כי אמנם, אם אדם ציווה לפני פטירתו לתת לעניים, מסתמא התכוון לעניי עירו, כי הדין הוא שענייך ועניי עירך, ענייך קודמים; עניי עירך ועניי עיר אחרת, עניי עירך קודמים; ואם מסתבר, למשל, שאין הרבה עניים באותה העיר, "אנן סהדי דדעת הנותן שיתנו המעות בין לעניי עירו בין לעניי עיר אחרת". אבל במקרה זה ציווה הנפטר, שהאישה והיורשים יתנו על-פי שיקול דעתם, ועל-כן:

כיון שהנותן בעצמו אמר כן בפירוש, הוה ליה ידם כידו ממש. וכמו שהיה לו כח לתת מעותיו ולחלקו כרצונו, האלמנה ויורשיו במקומו עומדים לעשות כל מה שירצו ולחלקם למי שיראה בעיניהם. וכיון שהנותן בעצמו אפילו היה מפריש מעותיו לצדקה היה יכול לשנות מדעת בני העיר ולחלקם כפי הנראה בעיניו וכמו שכתב המרדכי [בבא בתרא פרק א רמז תקב]: "יחיד שפסק לצדקה בעיר אחרת נותנה לעניי עירם", והיינו שפסק צדקה עם בני העיר שאינו יכול לשנות מדעת בני העיר. "אבל יחיד שהתנה צדקה לעצמו יש ליתנו לכל מי שיחפוץ" ע"כ... ובנ"ד שפירש כוונתו ואמר שהאשה ויורשיו יחלקו אלו המעות כרצונם על אחת כמה וכמה דפשיטא ופשיטא שאין כח כלל ועיקר לאנשי קהל קדוש פירראה יע"א להחזיק בנכסי הנותן, דכיון שפירש דבריו בפירוש לא הניח להם פתחון פה והדבר ברור מאד ופשוט יותר מביעתא בכותחא.¹³

הרב חיים קנייבסקי (דרך אמונה, מתנות עניים, פרק ז, הלכה טו) כתב:

12 ראה עוד הרב יצחק שמעלקס, שו"ת בית יצחק, יורה דעה, חלק ב, סימן פו, אות ו.
13 ראה עוד תשובה אחרת בשו"ת מהרשד"ם, יורה דעה, סימן קסח, שם הפרשנות לדברי הנותן היא, שכוונתו לתת לעניי אותה העיר שבה הוא נפטר.

כשיודעים כונתו שלא כיון לעניי אותה העיר בלבד כגון במקומות שדרך עשירים ליתן לצדקה הרבה בשעת מיתתן ודרך לחלק אותן הצדקות לכל עניים הולכין אחר זה ואפילו נדר סתם, הולכים אחר המנהג ויחלקו יורשיהם הצדקה לכל עניים הטובים בעיניהם ואפילו אינם בעירן, ואפילו היתה אותה צדקה מונחת מופקדת ביד אחר, יתנו אותה ליורשים ויודיעום שכך נדר.

אם ברור, שהנפטר לא התכוון להוריש מכספו לעניי עירו, יש לחלק - לפי הערכת היורשים - את כספי הצדקה למי שהגדרנו כ"עניי ביתו", דהיינו, עניים, או נזקקים, הקרובים לליבו של אדם, בין אם גרים הם בעירו של הנותן, בין אם לאו.

עניי העיר ועניי עיר אחרת - מחויבות אישית ומחויבות ציבורית

סדר הקדימות ברמב"ם, בטור ובשולחן ערוך הוא: הקרוב קרוב קודם. תחילה - עניים קרובי משפחה, אחר כך - עניים מכרים וקרובים אל התורם, אף שאינם גרים בעירו, או בקרבת מקום אליו. אלא שאם ייתן כל אדם צדקה רק לקרוביו ולשכניו, מה יעשו עניים, שאין להם קרובים, מכרים ושכנים נותני צדקה? ומה באשר לעיר, שענייה רבים ונותני הצדקה בה - הנותנים לעניי עירם - מועטים? השיב על כך הרב יחיאל מיכל אפשטיין (ערוך השולחן, יורה דעה, סימן רנא, סעיף ה):

האיש שמרויח פרנסתו כבעל בית חשוב שאוכל כראוי לחם ובשר ותבשילין ולובש ומכסה את עצמו כראוי וודאי דחייב בצדקה מעשר או חומש מפרנסתו וחלק גדול מהצדקה יתן לקרוביו ועניי עירו, ומעט מחוייב ליתן גם לרחוקים ועניי עיר אחרת. דאם לא כן עיר של עניים יגועו ברעב ח"ו. אלא וודאי כמו שכתבתי.

אכן, בעיר ובה אנשים שידם משגת לתת צדקה, על מנהיגי העיר - באמצעות פקידי הרווחה, גבאי הצדקה וכדומה - לדאוג שכספי תרומות וצדקה מאת התושבים בעלי היכולת ישמשו לפתרון המצוקה הכלכלית של כל נצרך שבעיר. המחויבות לכלל, "עניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת", מחייב מאוד את הנהגת העיר. כך כתב הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה, יורה דעה, חלק א, סימן קמד):

הנכון לע"ד שיש חלוק בזה בין היחיד על צדקה שלו לגבאי על כיס של צדקה. דיחיד על צדקה סתם שלו, יש לו טובת הנאה לתתה למי שירצה מאותן שרשאים לקבל צדקה. והוא כמו טובת הנאה דמתנות כהונה שהזכות שבידו הוא ליתן לכל כהן שירצה ואין חלוק איזה כהן צריך יותר להמתנות. ... וכמו כן הוא

סדרי קדימות במתן צדקה בזמננו

בצדקה סתם שלו שיש לו בהן טובת הנאה יכול ליתן לכל מי שירצה מאלו שרשאיין ליקח צדקה. אף שאחד יותר צריך ואף למי שחסר לו כסות אף שיש עני שצריך למזונות.

...אבל גבאי על כיס של צדקה שאין לו בהם וגם לא להנותנים זכות טובת הנאה כדאיתא בסי' רנ"א סעי' ה', אלא הוא דין על הקהל לעשות בהם הטוב בעיני אלקים ואדם כדאיתא שם והגבאים הם הממונים מהקהל, עלייהו נאמר דינים להקדים ליתן מתחלה להנחוץ יותר ושל אכילה קודם לכסות וכדומה, וכמו כן אסור להם ליתן לעני אחד יותר מחברו כשהצורך הוא שוה כדאיתא בסי' רנ"ז סעי' י' וכדאיתא בב"ב דף ח' שמתחלקת בשלשה כדיני ממונות ופרש"י לעיין לתת לכל אחד כפי טפליים התלויין בו. והטעם שהוא ממילא כבר יש לעניים זכות שיעשו כפי הנחוץ והצורך והקדמות שסדרו חכמים וכשליכא דין הקדימה כולם שוין בהם. מה שאין זה בצדקה סתם שלו שבשוין בהצורך, ודאי הא יכול ליתן למי שירצה הכל. ולכן אף באין שוין, יכול ליתן למי שירצה, וכשאחד קרוב יש עליו ממילא ליתן לקרוב שדין זה נאמר דוקא על היחיד בצדקה שלו, אף שהרחוק צריך לדבר נחוץ ביותר אם אך הקרוב רשאי ליטול צדקה.

הרב פיינשטיין הבחין בין נותן הצדקה לבין גבאי הצדקה. אדם רשאי לתת צדקה כראות עיניו, על-פי סדרי הקדימות במשפחתו ובין קרוביו ועניי ביתו, אך על גבאי הצדקה שבעיר לדאוג לעניי העיר ולוודא שכל אחד מהם יקבל את המגיע לו. מבחינתו, עניי עירו קודמים בוודאי לעניי עיר אחרת.

גישה זו בולטת בהלכות מתנות עניים של הרמב"ם, שהבחין בבירור בין הלכות צדקה פרטית לבין הלכות צדקה ציבורית. את הראשונות כתב שם בפרקים ז-ח. בפרק ז, הלכה יג, הוא הבהיר את סדרי הקדימות: עני קרוב, עני מבני ביתו, עניי העיר, עניי עיר אחרת. בפרק ט כתב את הלכות הצדקה הציבורית, ובפרק י, המסיים את הלכות מתנות עניים, כתב הלכות כלליות בעניין צדקה, חשיבות המצווה, מעלותיה ועוד.

בפרק ט, הלכות א-ב, ו, מוגדר אופי הפעילות של מנגנוני הצדקה הקהילתיים והעירוניים:

א. כל עיר שיש בה ישראל, חייבים להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים, שיהיו מחזרים לגבות מכל אחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והם מחלקים המעות מערב שבת לערב שבת ונותנים לכל עני מה שיספיק לו לשבעה ימים, וזו היא הנקראת קופה.

ב. וכן מעמידים גבאים שלוקחים בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי שמתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים, ונותנים ממנו לכל עני פרנסת יומו וזהו הנקרא תמחוי.
ו. ...התמחוי לעניי עולם, והקופה לעניי אותה העיר בלבד.

גבאי הצדקה גובים כסף מבני העיר לטובת עניי העיר ונוטלים נדבות מזון גם לעניים שבאים ממקומות אחרים.¹⁴ הגבייה הציבורית נועדה להבטיח, שעני אשר אין לו קרובי משפחה ולא מכרים, שיתמכו בו, יקבל בכל זאת כדי מחייתו. גבייה זו היא מנגנון ציבורי, קהילתי, שאינו נסמך על הצדקה הוולונטרית האישית.¹⁵

סיכום

א. "שכנים" ו"עניי ביתו" הם עניים, שאינם בני משפחתו של תורם. "שכנים" אינם רק אלו הגרים בסמיכות מקום לתורם, ו"עניי ביתו" אינם רק אלה הבאים לביתו. "שכנים" ו"עניי ביתו" הם נצרכים שהנותן קשור אליהם בקשר אידאולוגי, רוחני, או חברתי: הם קרובים לליבו ויש לו עניין אישי לסייע להם. הם קודמים לעניי עירו והוא רשאי לתת להם צדקה לפי הבנתו ורצונו.

ב. "עניי העיר" מוגדרים משתי בחינות: בחינת הקהילה ובחינת הציבור ככלל (דהיינו הרשות המקומית, או "הקהל"). לפי בחינת הקהילה, "עניי העיר" הם בני הקהילה של התורם, והם קודמים לעניים אחרים, הגרים באותה העיר. אלו האחרונים נחשבים, מבחינת הקהילה, לעניי עיר אחרת, אם כי יש מקום להעדיף אותם על עניים שמתגוררים ממש בעיר אחרת.

ג. על-פי בחינת הציבור ככלל, אלו הם עניים שגרים בעיר, והאחריות לרווחתם מוטלת לא על תורמים אלו ואחרים, אלא על המנהיגות המקומית - עירייה, או מועצה מקומית - באמצעות העוסקים בענייני רווחה, וכן גבאי הצדקה. אלו האחרונים חייבים לדאוג לכל עניי העיר, ועניי העיר קודמים לעניי עיר אחרת.

14 על ההבדלים בין תמחוי לקופה ראה מאמרי: "ביטחון תזונתי" בצדק אחזה פניך 165 (התש"ע).

15 ראה במאמרי: "צדקה של יחיד וצדקה ציבורית" שמעתין 180 113 (התשע"א).